

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

SEVİNC SƏRHAD qızı SADIQOVA

**DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİNİN
LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2011

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Həsən İbrahim oğlu Mirzəyev**
Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dillər Universitetinin**
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə 28 10 2011-ci ildə saat -da Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.02.181) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor:

T.H.Hüseynov

İŞİN ÜMÜMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının tarixən hansı ərazilərdə məskunlaşmasını, ayrı-ayrı bölgələrdə olan yaşayış məskənlərinin, müxtəlif oronimik obyektlərin, tarixi abidələrin kimə məxsus olduğunu toponimlər vasitəsi ilə üzə çıxara bilirik. Məhz bu baxımdan toponimlərin ətraflı öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi olan Qərbi Azərbaycanda hal-hazırda Ermənistan dövləti mövcuddur. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalı 2308 kv.km ərazini əhatə edir, Vedi (Ararat), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Qarakilsə (Sisyan), Kəlbəcər, Şahbuz, Babək, Sədərək və Şərur rayonları ilə həmsərhəddir. İndiki Ermənistan ərazisində olan qədim tarixi abidələrin böyük bir qismi Dərələyəzdədir. Bütün Qafqazı qarış-qarış gəzən alman səyyahı və tarixçisi İ.Şopen demişdi ki, “Dərələyəz Qafqazın İsvəçrəsidir”. Bu səbəbdəndir ki, bütün tarix boyu Dərələyəz xarici istilaçıların, həmçinin nankor ermənilərin diqqətini cəlb etmişdir. Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq, Dərələyəz mahalı ermənilər tərəfindən daha çox hücumlara, basqınlara məruz qalan bölgələrdən biri olmuşdur. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Dərələyəz mahalına kütləvi surətdə köçürülməyə başlamış, Rusiya İmperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından təcridən sıxışdırılıb çıxarılmış, mərhələlərlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Həmin dövrdə Dərələyəz mahalında əhalinin zorla qovulması, deportasiyası başlamış, yaşayış məntəqələrinin dağıdılması və ləğv olunması 1988-ci ilə qədər mərhələlərlə davam etmiş, 48 kənd bir dəfə, 49 kənd 2 dəfə, 16 kənd 3 dəfə, 4 kənd 4 dəfə, 1 kənd 5 dəfə deportasiyaya məruz qalmış, dağıdılmış və ləğv olunmuş, əhalisi zorakılıqla qovulmuşdur. Azərbaycanlıların sıxışdırılıb qovulması ilə paralel olaraq, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi prosesi də başlamışdır. Belə ki, 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən Dərələyəzə 2773 erməni köçürülüb məskunlaşdırılmışdır. Bundan sonra azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməyə başlamışdır. Bu addəyişmə prosesinin nəticəsində 03.01.1935-ci ildə *Goytur – Getap; Keşişkənd – Mikoyan; Keşişkənd rayonu – Mikoyan rayonu; Həsənkənd – Şatin; Paşalı – Əzizbəyov; İtqıran – Güllüstan; Sultanbəy – Bartsruni*; 10.09.1946-cı ildə *Ayısəsi – Qızılgül; Əyənzur – Axavnadzor; Arpa – Areni; Əyər – Aqarakadzor; Başkənd*

– Varnaşen; Yengicə - Qandzak; Qurdqulax – Boloraberd; Ortakənd – Qladzor; Erdapin – Yeğegis; 12.11.1946-cı ildə Almalı – Xndzorut; Quşçu – Keçid; 19.04.1950-ci ildə Cul – Artavan; 12.10.1956-cı ildə Soyulan – Əzizbəyov; Soyulan rayonu – Əzizbəyov rayonu; 08.07.1957-ci ildə Əzizbəyov (Paşalı) – Zəritap; 06.12.1957-ci ildə Mikoyan (Keşişkənd) rayonu – Yeğeqnadzor rayonu; Mikoyan (Keşişkənd) – Yeğeqnadzor; 27.02.1960-cı ildə Terp – Saravan; 03.07.1968-ci ildə Ağkənd – Ağnadzor; Horadiz – Oradis; Gabut – Kapuyt; 25.01.1978-ci ildə Daylaxlı – Arin; 19.04.1991-ci ildə Qovuşuq – Yermon; Qızılgül – Areta; Əzizbəyov (Soyulan) – Vayk; Əzizbəyov (Soyulan) rayonu – Vayk rayonu; Ələyaz – Yeğegis; Zeytə - Zedsa; Köçbəy – Hedzor; Gomur – Komk; Gülistan – Nor Aznaberd; Gülüdüz – Vardahovit; Çaykənd – Getik və dəyişilmə tarixi dəqiq məlum olmayan - Qoturvan – Qoduxvəng; Qoduxvəng (Qoturvan) – Gədikvəng; Kotanlı – Karmraşen; Səfolar – Cermuk adlandırılmışdır.

Ümumilikdə, Ermənistanda XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırım siyasətini tədqiqatçılar dörd mərhələyə ayırırlar: 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991. Qeyd olunmalıdır ki, 1828-ci ildən – ermənilərin Türkiyə və İran ərazisindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək məskunlaşdığı vaxtdan 1905-ci ilə qədər bu proses gizli şəkildə, 1905-ci ildən sonra isə açıq şəkildə həyata keçirilmişdir. Bütün bu proseslər dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş versə də, onlara heç vaxt hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız ümummillə liderimiz, dünya miqyaslı siyasətçi **Heydər Əliyev** bu məsələlərlə əlaqədar 1997-ci ilin dekabrın 18-də **“1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”**, 1998-ci ilin martın 26-da **“Azərbaycanlıların soyqırımı”** və 2001-ci ilin avqustun 22-də **“Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında”** fərmanlar imzalamışdır. Ümummillə liderimiz **Heydər Əliyev** kursunun layiqli davamçısı, prezidentimiz cənab **İlham Əliyev** 30 mart 2004-cü il tarixində demişdir: “Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı aparılan soyqırım və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu siyasətin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi...” Göründüyü kimi, göstərilən bu fərmanlar Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri tarixi faktlar əsasında, hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyi tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan toponimlərinin müntəzəm

tədqiqinə 50-ci illərdən sonra başlanmışdır. Ə.Dəmirçizadə, M.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev, A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, Ə.Hüseynzadə, Y.Yusifov, T.Əhmədov, V.Qukasyan, M.Adilov, S.Mollazadə, B.Budaqov, F.Cəlilov, C.Cəfərov, Q.Məşədiyev, H.Mirzəyev, R.Yüzbaşov və b. ayrı-ayrı tarixi toponimlər barədə, toponimlərin leksik-semantik qrupları və s. haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Həmçinin Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi sahəsində də bir sıra araşdırmalar mövcuddur. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, müxtəlif zamanlarda çap edilən əsərlərdə, məqalə və kitablarda Dərələyəz toponimləri haqqında bir sıra maraqlı fikirlər söylənsə də, həmin toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri dissertasiya mövzusu kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır və bu səbəbdən böyük əhəmiyyəti olan bu mövzunun geniş və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunması zəruridir, aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin (oykonim, oronim və hidronimlərin) linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onları kompleks şəkildə araşdırmaq, həmin toponimlərin ilkin variantlarını müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimləri toplamaq və sistemləşdirmək; onları müəyyən növlərinə görə qruplaşdırmaq və onların elmi təhlilini vermək;

- Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində tarixən mövcud olmuş və müxtəlif ictimai-siyasi proseslər nəticəsində itib getmiş, unudulmuş toponimləri Azərbaycan, erməni və rus mənbələri əsasında müəyyənləşdirərək araşdırmaq;

- Dərələyəz mahalının, həmçinin bütün Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) köklü sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu konkret mənbələr və faktlar əsasında sübuta yetirmək;

- Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin coğrafi mövqeyini, yaranma tarixini, mənə və mənşəyini, dil xüsusiyyətlərini, fonetik, leksik-semantik, struktur və qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırıb müəyyənləşdirmək;

- Bu ərazidə olan toponimlərin, xüsusilə etnotoponimlərin areallıq xüsusiyyətlərini və yayılma coğrafiyasını müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyekt və mənbələri. Tədqiqatın obyektini Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlər təşkil edir. Dissertasiya yazılarkən toponimik tədqiqatlardan, linqvistik, tarixi, coğrafi əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin qeyd olunduğu fundamental, elmi-nəzəri cəhətdən zəngin olan

əsas mənbələr kimi Z.Bünyadov və H.Məmmədovun “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” (Bakı, 1996), “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (Bakı, 1997); B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” (Bakı, 1998); “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” (Bakı, 1995); H.Mirzəyevin “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” (Bakı, 2004), “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” (Bakı, 2003); İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi” (Bakı, 2005) kitablarına, 1889, 1903-cü illərə aid xəritələrə istinad olunmuşdur. Bunlardan əlavə, qədim türk yazılı abidələrinə aid materiallardan, M.Kaşğari və R.R.Radlovun lüğətlərindən, “Drevnetyurkskiy slovar” (L. 1969) və digər lüğətlərdən, onomastika, o cümlədən toponimika sahəsi üzrə yazılmış namizədlik və doktorluq dissertasiyalarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. - Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponimlərinin linqvistik tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

- Dissertasiyada müəyyən edilmişdir ki, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin hamısı bütün tarix boyunca türk mənşəli olmuş, yalnız ermənilər bura köçürüldükdən sonra, xüsusilə də, SSRİ-nin şovinist siyasəti nəticəsində buradakı Azərbaycan-türk mənşəli adların böyük bir qismi erməni adları ilə əvəz edilmişdir.

- Dissertasiyada dil faktlarına söykənərək toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

- Tədqiqat işində etnonimlər, antroponimlər, hidronimlər, toponimlər, zoonimlər, fitonimlər, coğrafi terminlər, apelyativ leksika və s. əsasında yaranmış toponimlər (oykonim, oronim və hidronimlər) tədqiq edilmiş, oykonimlərin oronimlərə və hidronimlərə keçidi araşdırılmış (*Çivə dərəsi, Herher yolu, Gülüdüz çayı, Ərgəz çayı, Ardaraz gölü və s.*), hər bir toponimin etimoloji izahı verilmişdir.

- Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin tərkibində işlənən, müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş söz hesab edilən apelyativlərin (*Qozulca, Gindivaz, Vartanıs, Gomur, Maratuz, Gabut, Köçbək və s.*) araşdırılması da tədqiqatın elmi yeniliklərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin tarixi çox qədimdir. Bu toponimlərin araşdırılması dilimizin tarixi durumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın etnogenezi, mifik təfəkkürü, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşması və bir çox digər problemlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır. Dərələyəz mahalı ərazisində qeydə alınmış toponimlərin

təsnifi, təhlili, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi nəzəri məsələlərin də həllində mühüm rol oynayır. Bu ərazidəki etnotoponimlərin areal olmasının səbəbləri tarixi-coğrafi aspektdən qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın həm də mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya Azərbaycan toponimika elminin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik fikir və mülahizələrlə zəngin olduğundan, tədqiqatın nəticələri ali məktəblərin müəllimləri və tələbələri, toponimika ilə məşğul olan mütəxəssislər, həmçinin Qərbi Azərbaycan üzrə araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər, onomastikaya aid dərslərin və dərs vəsaitlərinin, toponimik lüğətlərin hazırlanmasında, Azərbaycan onomastikası ilə bağlı tədris olunan xüsusi kurslarda dərs vəsaiti kimi, eləcə də Qərbi Azərbaycanın tarixi xəritəsinin, azərbaycanlıların deportasiya xəritəsinin tərtibində, geniş oxucu kütləsinin maarifləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya yazılarkən onomastika sahəsində araşdırmalar aparan görkəmli tədqiqatçıların elmi əsərləri əsas götürülmüş, lingvistik təhlil metodlarından istifadə olunmuş, faktlara tarixi-coğrafi və dilçilik baxımından yanaşıaraq müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılmış və təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işində hər bir toponimin yaranma və formalaşması, eyni zamanda onun qrammatik quruluşu, leksik-semantik cəhətləri tədqiq olunduğundan tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Həmçinin, toponimin coğrafi səciyyəsi və onun arealları coğrafi metod əsasında təhlil edilmişdir. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının türk mənşəli toponimlərinin tədqiqində etimoloji metoddan da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki Əlaqələndirmə Şurasında qeydə alınmışdır. İşin elmi-nəzəri müddəaları haqqında kafedranın və universitetin elmi seminarlarında, Respublika elmi konfranslarında, eyni zamanda Respublikamızdan kənar da çıxışlar edilmişdir. Mövzuya aid çap olunmuş 16 məqalə və 3 tezis dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Tədqiqatın quruluşu: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, obyektə və mənbələrə, metodlara, aprobeiasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri”** adlanır. Üç hissədən ibarət olan bu fəslin I hissəsində Dərələyəzin oykonimləri leksik-semantik mənalara görə qruplaşdırılmışdır: 1. *Etonimlərdən törənən oykonimlər (Sallı, Quşçu, Ələyəz, Herher, Hors, Cul, Cığatay vəs.); 2. Antroponimlərdən törənən oykonimlər (Həmzəli, Veysəlli, Cəfərli, Paşalı, Nəbilər, Hüseynqulular, Səfolar İstisuyu, Məmmədrza, Alixan pəyəsi); 3. Hidronimlərdən törənən oykonimlər (Bulaqlar, Çaykənd, İstisu, Novlar); 4. Oronimlərdən törənən oykonimlər (Ağdərə, Dərəkənd, Gəndərə); 5. Zoonimlərdən törənən oykonimlər (Ceyranlı, İlanlı, Gənəli, Kəlyatağı) 6. Fitonimlərdən törənən oykonimlər (Almalı, Güllüstan); 7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oykonimlər (Qurbankəsirlən, Leyliqazan, İtqıran.); 8. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oykonimlər (Başcaçıq, Köhnəkənd, Qışlaq, Yengicə, Başkənd.); 9. Abidə adlarından törənən oykonimlər (Gədikvəng, Güneyvəng, Qaravəng, Şadıvəng).*

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ən qədim toponimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən, tayfa, qəbilə və nəsil adları ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Məhz bu səbəbdən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında qeydə aldığımız yer-yurd adlarının, yaşayış məntəqələrinin adlarının böyük bir hissəsini və ən qədim layını etnonimlər əsasında yarananlar təşkil edir. Q.Məşədiyev qeyd edir ki: “Tayfa və nəsil adları vasitəsilə formalaşan kənd adlarını tarixi baxımdan daha qədim hesab etmək lazım gəlir. Belə adları çox vaxt etimoloji cəhətdən təhlil etmək də mümkün olmur və ya buna ehtiyac hiss edilmir.”¹ Görkəmli rus tədqiqatçısı A.V.Superanskaya yazır: “Toponimik nomenlərin cərgəsi insan fəaliyyəti ilə möhkəm bağlıdır. Ayır-ayrı adamların xüsusi adları, ləqəblər və fəmiliaları toponimləşərək toponimik cərgə yaradır”². Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində etnotoponimlərin formalaşması xüsusi bir sistem təşkil edir. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, tayfa adları xalqın yaşadığı tarixi-coğrafi ərazisini, əlaqədar olduğu tayfanı müəyyən edir. Müasir dilimizdə hansı qədim qəbilə və tayfa birliklərinin dil ünsürü olmasını bildirir³. Tədqiq etdiyimiz

¹ Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990, s. 97.

² Суперанская А.В. Что такое топонимика? М., Наука, 1985, с. 89-90.

³ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I, Maarif, 1979, s. 4.

Dərələyəz mahalı ərazisində də bir sıra qədim türk soylu tayfaların yaşaması bu bölgənin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Bu tayfa adlarından törənən toponimlərin bir çox paralelləri türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərə (Orta Asiya, Balkan ölkələri, Qafqaz, İran, Türkiyə, Volqaboyu, Çin, İraq) yayılmışdır. Dərələyəz mahalının toponimiyasında əks olunan toponimlərin – oykonimlərin bir çoxu qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, şəxs adlarından törənən etnooykonimlərdir. Bunlardan *Ələyəz, Ərgəz, Ağxaç, Qaraxaç, Hors, Hosdun, Hortun, Horbadıq, Zirək, Çıraxlı, Ayısəsi//Qayısəsi, Axta, Çanaxçı, Kotanlı, Dəmirçilər, Quşçu, Gənzək, Muğanlı, Cığatay, Cul, Çivə, Kolanı, Arpa, Əyər, Əkərak, Göyərcin, Qaşqa, Herher, Qabaxlı, Qılıçlı, Sallı, Qanlı, Arınc, Şorca, Daylaxlı, Canı, Qaralar, Abana oykonimləri* etnonimlərdən törənmişlər.

Ələyəz Dərələyəz ərazisində mövcud olan ən qədim etnotoponimlərdən biridir. Arpaçayın bir qolunun üstündə yerləşir. Hətta burada olan kəndlər Ələyəz dərəsi adı ilə məşhur olduğuna görə bu bölgə Dərə Ələyəz (Dərələyəz) adlandırılmışdır. Q.Qeybullayev Ələyəz // Alagöz oronimi ilə Ələyəz oykoniminin eyni mənşədən olmadığını bildirir. O, Ələyəz//Alagöz oronimini “başında, zirvəsində geniş batıqlı” mənasında, Ələyəz // Alagöz oykonimini isə alagöz tayfa adını əks etdirən etnotoponim kimi izah edir¹. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Alagöz, Naxçıvan qəzasında Alagöz-Məzrə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz kənd xarabalığı, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Alagöz kənd xarabalığı, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz çayı, Qars əyalətinin Ərdəhan dairəsində Alagöz adları ilə mənşəcə eynidir². Adın birinci komponenti olan *ala* sözü türk dillərində “geniş, böyük, uca” mənasında işlənir³. Bir qrup alimlər alın, alp sözlərinin də uca mənasında işləndiyini söyləmişlər. Azərbaycan dilində alaqaçı – böyük qaçı, darvaza mənasında işlənir. Bu sözün *ələ* formasına düşməsi isə Azərbaycan dilinin cənub dialektinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn fonetik dəyişmədir. Sözün ikinci komponenti isə *yəz // qəz// kas // xəz // güz // uz // az // as* fonetik variantlarında işlənən tayfa adıdır. Deməli, Ələyəz etnotoponimi *Alagöz, Alağaz, Alaaz, Ələyəz, Ələquz, Ələoğuz* variantlarında işlənmiş və *böyük kaslar, böyük xəzlər, böyük quzlar, böyük azlar...* mənasını bildirmişdir. Qeyd edək ki, Ələyəz etnotoponimi barədə məlumat verən professor H.Mirzəyev yazır: “Sal-sal qalasının ətəyində, Ələyəz kəndi ilə Hosdun kəndinin arasında olan qədim xaraba, ölü şəhəri ermənilər “Elekiz”

¹ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, s.118.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с. 10.

³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, «Наука», 1980, с. 755.

adlandırınırlar. Buradakı “*ele*” sözü “*ələ*”- “*ala*” sözünün dəyişmiş formasıdır. “*Kiz*” hissəsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, “*kiz*” sözü “*kəz*”, “*yəz*”, “*kas*”, “*qaz*”, “*ğız*”, “*oğuz*”, “*az*” tayfa adının dəyişmiş formasıdır¹. Bu fakt göstərir ki, qədim xaraba şəhərin adı ilə Ələyəz kəndinin adı eyni mənşəlidir.

Quşçu oykonimi öz arealının genişliyinə görə diqqəti cəlb edir. Türkdilli əhalinin yaşadığı ərazilərdə - Azərbaycanda, Gürcüstanda, Türkiyədə, Orta Asiyada bu etnotoponim geniş yayılmışdır: respublikamızın Daşkəsən, Xanlar, Laçın, Şamaxı, Yevlax rayonlarında Quşçu, Qazaxda Quşçu Ayrım, Xocalıda Quşçubaba, Cəbrayıl, Goranboy, Xocavənddə Quşçular, İsmayılıda Quşəncə, Xanlarda Quşqara, Kürdəmir və Qəbələdə Quşlar, Daşkəsəndə Quşçu Körpüsü, Zərdabda Dəli Quşçu, Dəvəçidə Çöl Quşçu, Tovuzda Aşağı Quşçu, Dondar Quşçu, Siyəzəndə Dağ Quşçu, Köhnə Quşçu, Şuşa rayonunda Aşağı Quşçular²; Quşçu dağı (Şamaxı), Quşçu dağı (Daşkəsən), Quşçu ayrığı, Quşçu qalası dağı (Laçın rayonu, Quşçu kəndi), Quşçular dağı (Xocavənd rayonu, Tyak kəndi), Quşçunun yalı (Gədəbəy rayonu, Göyəli kəndi); Quşçular çayı (Xankəndi), Quşçu çayı (Daşkəsən və Xanlar rayonu ərazisindən axan Qoşqarçayın sol qolu); Cənubi Azərbaycanda Əhər, Marağa, Fərab və Rezayə şəhərlərində Quşçu və Quşçu Bayram Xoca toponimləri; Qərbi Azərbaycanda Quşçu (Karbi), Quşçu (Məzrə), Quşçu (Qafan), Quşi (Eçmiadzin), Quşidərəsi (İrəvan), Quşi//Quşçu (Sürməli)³ kəndləri vardır. Türkiyə ərazisində Torbalı-İzmir əhatəsində Kuşçuburnu oykoniminə, Pehlivanköy-Kırklareli bölgəsində Kuştepe oroniminə rast gəlinir. Ə.Hüseynzadə Türkiyə ərazisində Kuşçu və Kuşçu Alı adlı etnooykonimlər haqqında məlumat vermişdir. O qeyd edir ki, bu etnonim qazaxlarda kuşsi, başqırdlarda kuşçi və koşsi, türkmənlərdə kuşçi, noqaylarda kuşsi, qırğızlarda kuşçu və b. fonetik variantlarda rast gəlinir. Onun fikrincə, bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki kuş (quş) sözü durur və bütünlükdə etnonim “ovlayan quşla məşğul olan” mənasını verir⁴. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki Quşçu toponimlərinin və quşçu tayfa adlarının geniş areala malik olması sübut edir ki, bu adların ov quşu ilə heç bir bağlılığı yoxdur. XIX əsrdə Qafqazın beşverstlik xəritəsi tərtib olunarkən, orada quş, quşi və quşçu komponentli 38 toponim qeyd olunmuşdu.⁵ V.V.Bartold, N.V.Piqulevskaya, N.A.Aristov bu adı etnonim

¹ H.Mirzəyev. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı, “Elm”, 2004, s. 123.

² Azərbaycan respublikasının inzibati - ərazi bölgüsü. Bakı, 2001, s.203-242.

³ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, s.224-225.

⁴ Гусейнзаде А. К этимологии топонима Кушчу. СТ, 1971, № 6, с.89-95.

⁵ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с. 152.

hesab edir, A.Qurbanov, Q.Ə.Qeybullayev, B.Ə.Budaqov, H.Mirzəyev¹ və başqalarının da araşdırmalarında bu fikir öz təsdiqini tapır. Həqiqətən də, Quşçu oniminin geniş bir areala malik olması, onun etnonim olmasını sübut edir. Bu tayfa qədim dövrlərdən türklərin yaşadıkları bir çox ərazilərdə, eləcə də Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmış və adını bir sıra toponimlərdə, o cümlədən Dərələyəzdəki Quşçu oykonimində yaşatmışdır.

Cığatay oykonimi Dərələyəz ərazisində mövcud olan türkmənşəli etno toponimlərdən biridir. Belə ki, bu etnotoponimlə əlaqədar məlumatlara bir çox mənbələrdə rast gəlirik. İ.Şopen, V.İ.Savina və digər müəlliflər bu toponimin kəngərli türk tayfasının bir qolunu təşkil edən cığatay etnoniminin əsasında yarandığı fikrini irəli sürmüşlər². XIII-XIV əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalardan biri Cığatay idi. Naxçıvanda, o cümlədən Şərur-Dərələyəz ərazisində məskunlaşan *cağatay* tayfası kəngər tayfalarının bir qoludur. Bir faktı qeyd etməliyik ki, Dərələyəzdə və Dərələyəzə çox yaxın olan Şərur rayonu ərazisində bir sıra kəndlərdə *kəngər* tayfasından olan əhali məskunlaşmışdır. Şərurun Qarabağlar, Xok, Qıvrıq, Şahtaxtı kəndlərində, Dərələyəzin Sallı və digər kəndlərində olan əhalinin əksəriyyətini *kəngər* tayfalarından olanlar təşkil edir. “Əfqanıstan ərazisində Cığətu (Kabul), Cığətu (Qəzni) coğrafi adları mövcuddur. XIX əsrdə Kəngər tayfalarının bir qolu Naxçıvanda çağatay adlanmışdır. Klavixonun (XIV əsr) qeydinə görə, Naxçıvana çağatay tayfaları gəlmədirlər. Güman ki, çağataylar ora monqollarla birlikdə gəlirlər. Şübhəsiz, Azərbaycanın Quba rayonunda mövcud olan Çağatay oykonimi həmin etnonimlə bağlıdır. *Cığatay // Çağatay // Cığətu* etnoniminin etimologiyasını araşdıran R.Eyvazova qeyd edir ki, ərəb əlifbası ilə yazılmış *ciğətu* sözünü “*ciğtu*” variantında da oxumaq mümkündür: *g-ğ* fonetik hadisəsi *ciktu* variantını əsaslandırır. *-tu* bəzi tayfa dillərində məskən, oturaq anlamında işlənmişdir. Belə ki, *ciğətu//ciğtu ciğ* tayfalarının məskəni mənasındadır³. “*Cik*” tayfa adına qədim türk yazılı abidələrində, dəqiq desək, Şimali Monqolustanda Orxon çayı yaxınlığında türk

¹ Бартольд В.В. Сочинение, II, I ч, М., 1963. с.174-175; Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР, М.-Л., 1941, с.82; Аристов Н.А. Этнический состав тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Вып. 3-4, 1896. с.397; Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1998, s.312; Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с.65; Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994, s.80; Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı, “Elm”, 2004, s.388.

² Шопен И. Исторические памятники. Состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, Типография императорской Академии наук, 1852, с. 537; Малов С.Б. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951, с. 191.

³ Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995, s.178-179; Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986, с.62.

xanı Məgilyanın (Bilgə kağan) şərafinə qoyulmuş qəbir daşı üzərində - yəni Məgilyan abidəsində rast gəlinmişdir.¹ Dərələyəzdəki Cığatay toponiminin təhlili göstərir ki, bu ad türk mənşəli *cığatay* etnonimindən yaranmışdır.

Qədim *hun* tayfalarından olan *sal* etnonimi Dərələyəzdəki **Salı** kəndinin və Salsal qalasının adında bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bundan başqa, mənbələrdə Dərələyəz nahiyəsində Salçı kəndinin və Aleksandropol qəzasında Salut kəndinin² adı çəkilir. Gürcüstanda Saliəti, Dağıstanda Saliəni, Ermənistanın iki yerində Sallı, Şimali Qafqazda Sal çayı, Sal çölü, Azərbaycanda Salyan rayonu, Şamaxıda Salar (Saler), Qazaxda Saloğlu adlı kəndlər, Krım ərazisində 4 adda Sala və Kiçik Sala toponimləri onu göstərir ki, *sal* sözü geniş ərazidə yayılan ən qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Sal sözünün etnonim olmasını sübut edən amillərdən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Salur Qazan adının (burada Salur sözü Qazan xanın mənsub olduğu tayfanı göstərir) olması və ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda Salarilər adlı sülalənin hökmranlıq etməsi faktıdır. V.A.Nikonovun məlumatına görə, Don çayının aşağı axınında onun sol qollarından birinin adı “Sal” (çay) adlanır. Noqay dilində “*sal*” sözü “sol tərəf” mənasında, kalmık dilində “*sal*” sözü “qol” (çay qolu), budaq mənasındadır. Ona görə V.A.Nikonov kalmık dilindəki mənaya üstünlük verir. Akademik B.Budaqov Azərbaycandakı Salyan otkoniminin Kür çayının sağ sahilində yerləşməsi ilə əlaqədar bu fikirlə razılaşmır və bu etnonimlə bağlı Q.Qeybullayevin fikirlərinə üstünlük verir. Q.Qeybullayev *sal* tayfasının *hun* tayfalarından olduğunu, Salar, Salor, Salur, Salcaq etnonimlərinin də *sal* sözündən törəndiyini qeyd edir³. Salar (Salu) coğrafi adının mənşəyindən bəhs edən R.Eyvazova yazır: “V.V.Radlova görə, “*sal*” “ocaq”, “od yandırılan yer”, “çılğın”, “qızğın adam” anlamlarını bildirir. Azərbaycan dilindəki “*sal qaya*” ifadəsindən görünür ki, *sal* “bütöv”, “iri”, “məhkəm” anlamında da işlənir. “Or”un isə digər anlamları ilə yanaşı “məhkəmlənmə”, istehkam anlamına da təş oluruq. Salor – yəni ucada (ola bilsin dağda) məhkəmlənmiş, istehkama çevrilmiş, ucada olan ocaq, od, od yandırılan yer, çılğın, qızğın adam deməkdir... Salar, Salu Mahmud Kaşğari “Divan”ında Salğur, Rəşidəddində Salur, Yazıçıoğlu Əlidə Salur, Əbülqazi xan Xivəlidə Salor variantlarındadır. Rəşidəddinə görə, Salur – “haraya varsa, qılınc və çomağı ilə iş görər”,

¹Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993, s.193.

²Bünyadov Z., Məmmədov H. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, “Elm”, 1996, s. 184; Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с. 216.

³Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, “Elm”, 1994, s.158; Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с. 56.

Yazıçıoğluya görə, Salur – yəni sal/v/ur, yəni harayakı yetişsən, qılınc və çomağın rəvan olsun mənələrindədir”. Salar coğrafi adının *salar* etnonimindən törəndiyini qeyd edən R.Eyvazova Çində Qaraman və Akman qəbilələrindən ibarət olan Salar tayfasının (40 mindən çox) yaşadığını bildirir.¹ Göründüyü kimi, *sal* etnoniminin mənası möhkəm, bütöv, iri deməkdir (Xatırlayaq ki, qayı//kayı tayfasının da adı “möhkəm, qayım, bərk” mənasını verirdi. Deməli, türk tayfaları öz igidliklərini, mərdliklərini, möhkəmliklərini bildirmək üçün özlərini belə adlandırmışlar) və bu tayfa qədim türk məskənlərinin əksəriyyətində, o cümlədən Dərələyəzdə məskunlaşmışdır.

I fəslin II bölməsi “Dərələyəz oykonimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri” adlanır və bu hissədə oykonimlərin morfoloji xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirilmişdir: -lı(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Qanlı, Qayı, Kotanlı, Sallı, Çıraqlı, Paşalı, Qarahəsənli, Almalı, Qabaxlı, Qılıclı, Novlu, Ceyranlı, İlanlı, Axurlu. -cı(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Çanaxçı, Quşçu. -lar(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Qaralar, Nəbilər, Hüseyinqulular, Səfolar İstisuyu, Bulaqlar, Novlar, Məşədilər. -an(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Bülbülölən, Leyliqaçan, Qızıyetərqaçan, Qurbankəsilen. -dın(4)//-tın(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Hosdun, Hortun. -ca(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Şorca, Qozulca, Ağca kənd, Yengicə, Ağcavəng. -cıq şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Baxçacıq. -laq// -daq şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Qışlaq (Qışdaq). -xana şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Gümüşxana. -üstan şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Gülüstan. -i şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Asəfi. -çilər şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oykonimlər: Dəmirçilər.

I fəslin III bölməsində Dərələyəz ərazisindəki oykonimlərin sintaktik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu bölgədəki oykonimlərin ismi və feli birləşmələr modelində formalaşması müəyyən edilmişdir: I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oykonimlər: Qaraqaya, Ağkənd, Pəyədəre, Gendərə, Ağdəre, Əskikənd, Daşkənd, Yavərkənd və s.; II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oykonimlər: Əlidərəsi, Alıxan pəyəsi, Ərəbxəncəri, Ərəbkəndi, Şahgəldi qışlağı, Rəsul qışlağı, Daşaltı, Kəlyatağı və s.; feli sifət birləşməsi modelində formalaşan oykonimlər: Qəndbölən, Qurbankəsilen, Bülbülölən, Leyliqaçan, İtqıran və s.

¹ Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995, s. 96.

Dissertasiyanın II fəslı “**Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oronimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri**” adlanır. Dərələyəz mahalının toponimlərini öyrənmək, onların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün yalnız şəhər, kənd, qəsəbə adlarının – oykonimlərin öyrənilməsi kifayət deyil. Bu yerlərin toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün digər toponimləri – oronimləri də tədqiqata cəlb etmək zəruridir. Dərələyəz mahalının təbii şəraiti, coğrafi obyektlərin zənginliyi rəngarəng coğrafi adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər bir xüsusi ad-onomastik vahid leksik vahidlərin xüsusişəkiləndirilməsi nəticəsində formalaşır. Oronimlərin formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərin ilkin formalarının aşkar edilməsi, onların xüsusi vahidlərin formalaşmasında, iştirak etmə səbəbinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən oronimləri leksik-semantik qruplara ayırmaq vacibdir. Bir çox dilçilər, toponimistlər toponimlərin leksik-semantik qruplarına aid müxtəlif bölgülər vermişlər. Dərələyəz mahalı ərazisindəki oronimləri nəzərdən keçirdikdən sonra, onları aşağıdakı leksik-semantik qruplara ayırmağı məqsədmüvafiq hesab edirik: 1. Etnonimlərdən törənən oronimlər (*Xalaclar yurdu, Xalaclar arxacı, Təhlə düşən yurd, Kəngərli yeri, Oğuz üzü kaha, Xaç düzü, Xaç dərəsi, Qazaxlar yurdu, Qazax dərə, Qısır dağ, Qısır yurd, Cığatay yurdu, Əyricə yaylağı, Əyricə dağı, Vers dağı, Versin çınqılı, Çıraqlı dərəsi, Çıraqlı yurdu*).

Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndi ərazisində olan **Xalaclar yurdu** və Xalaclar arxacı oronimləri qədim türk etnonimi olan *xalac* (*xələc*) tayfa adından törənmişdir. *Xalac/xələc* etnoniminin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə çox geniş bir arealda rast gəlinməsinə görə, toponimik tədqiqat apararı mütəxəssislərin əksəriyyəti bu etnonimə toxunmuş və onun etimoloji izahında F.Rəşidəddinin¹ qələmə aldığı bir hekayəyə istinad edərək, bu etnonimi “qal ac” kimi izah etmişlər. Bu fakt Əbül Qazi Bahadır Xanın və M.Kaşğarının əsərlərində də eynilə izah olunur. V.İ.Savina xalacların türk mənşəli olduğunu, onların İranda, Hindistanda, Əfqanıstanda məskən saldıqlarını, ulu yurdlarının Türkünstan olduğunu, öz döyüşkənlikləri ilə seçilmələrini göstərir.² N.Nəbiyev bu etnonimi qədim türk tayfasının adı hesab etmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Xələc qədimdə mövcud olan Xeyvən su quyusunun adı ilə bağlıdır. “Quruca”, “sısqa” anlamında başa düşülə bilər³. “Əksər tədqiqatçılar bu etnonimin izahını “qal ac”, “qabağı alınmış”, “ac saxlanılmış”, “qaytarılmış” və s. kimi mənalandırırlar. Bizə belə gəlir ki,

¹ Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərənəşr, 1992, s.58-59.

² Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı, “Nurlan”, 2004, s.265.

³ Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1982, s. 259.

xələclər tarixən başqa türk tayfalarına nisbətən öz maddi vəziyyətlərinin zəif olmaları ilə seçilmişdilər. Ona görə də yuxarıda sadaladığımız izahlar, əsasən, üst-üstə düşür. Bu fikir eyni zamanda türkmən tədqiqatçısı S.Ataniyazovun fikirləri ilə də uyğun gəlir. Müəllif bu etnonimi “buraxılmış, ələcsiz, köməksiz” kimi əsaslandırılmışdır və onları “yoxsullaşmış ən aşağı təbəqə” hesab etmişdir. Ancaq bu tayfanın tarixdə sonrakı fəaliyyəti daha uğurlu olmuş, bəzi ölkələrin ictimai-siyasi həyatında hərtərəfli rol oynamışlar.”¹ Xələc//xalac etnonimi əsasında formalaşmış toponimlərin arealı çox genişdir. Bu türk tayfasının ilkin və orta əsrlərdə ayrı-ayrı ərazilərə köçməsi və məskunlaşması xeyli sayda eyni adlı toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dərələyəz mahalındakı Xalaclar yurdu etnonomindən başqa, Qərbi Azərbaycanda Qafan rayonunda Xələc kəndi, Qırxbulaq nahiyəsində Xələc kəndi, Qafan rayonunda Xalacçay çayı və Hasar Xələci kəndi, Şimali Azərbaycanda Qubadlı, Şərur, Salyan, Ucar, Xızı rayonlarında Xələc kəndləri, Şamaxı rayonunda Xələc dağı, Salyan rayonunda Xələc təpə, Sədərək rayonunda Xələcdağ, Qubadlı rayonunda Xələc dağ, Ucar rayonunun Lək kəndi yaxınlığında Xələc qobusu, Cənubi Azərbaycanda Xələc, Xələcəcəm, Xələc kürd, Əlixələc, İranda Xələc (Zəncan, Mərkəzi İran, Xorasan), Xələcan (Kərmənşax), Sərxələc, Qədirxələc (Mərkəzi İran), Xələcabad (Mərkəzi İran), Məhəmməd Xələc (Zəncan), Qeçxələc (Xuzistan), Dəhnouxələc (Xorasan), İraqda Xələc, Təppəxələc, Xələcmalmir, Əfqanıstanda iki Xələç (Girişk əyaləti), Gələci//Gələcayi (Paktiya, Nəngərhar), Gələzayi (Qəzni, Xost), Rusiyada Kalaç (Voronej, Volqoqrad, Omsk), Özbəkistanda Xələc (Şəhrisəbz), Türkmənistanda Xalaç qəsəbəsi (Çardjou), Privoljyedə Xalaç şəhəri² və s. yer adları xalac//xələc etnonimini özündə yaşadır. Dərələyəz mahalında Xalaclar yurdu oroniminin mövcudluğu onu göstərir ki, bu qədər geniş ərazidə məskunlaşmış *xələc* tayfaları qədim türk yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisində də yurd salmışlar.

Təhlə düşən yurd Gədikvəngin ərazisindədir. Bərkdəre// Çətindəre adlı ərazinin üstündə, Soyuqbulaq adlanan sahədə yerləşir. Təhlə sözü *təklə* etnoniminin fonetik dəyişikliyə (*k – h*) uğramış formasıdır. Təklə (təhlə) türk

¹ Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 2005, s.119.

² Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, s.403; Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Elm”, 2002, s.569; Rüstəmov Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun yer-yurd adları. Bakı, “İşıq”, 1998, s.17; Azərbaycan respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 2001, s.227; Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.161; Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана. Ономастика Востока. М., Наука, 1980, с.149; Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995, s. 173-174; Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 2005, s.114.

tayfalarından biri olmuşdur. Təklə etnonimi *təkəli* formasında ilk yeddi qızılbaş tayfa birləşməsindən biri kimi xatırlanır. “Təklə etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzların Təkəli tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də “Təkə” tayfası yaşayır ki, bu da (təkə - “erkək keçİ”, “sürünün qabağında gedən keçİ” sözündəndir) görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur¹. Qeyd etmək yerinə düşər ki, “Koroğlu” dastanında türkmənlər *təkə türkmən* adlandırılır. Türkmənlərdə bu adda tayfanın olması S.Ataniyazovun tədqiqatlarında da təsdiqlənir. O qeyd edir ki, *Təkə* türkmənlərin ən böyük tayfalarından biridir. Təkə “keçİ” deməkdir. Bu etnonim totem mənşəlidir. Əbül Qaziyə görə, Təkə tayfa başçılarından birinin adıdır. Mövcud tədqiqatlara əsasən, belə bir rəy vardır ki, “teke, təkə” etnonimi qırğızların soykökündə də fəal iştirak etmişdir. Qazaxıstan toponimiyasında təkə etnonimini yaşadan coğrafi adlar mövcuddur. Türkmən alimi A.Bekmuradov *təkə* etnonimini hun tayfası “*tüke*” ilə əlaqələndirir. O, fikrini qədim hun və türkmən-təkələrin eyni hərbi-inzibati fəaliyyətləri ilə əsaslandırır. Təkəli etnonimini isə *göklən* tayfasının bir nəslə hesab edir. Təkəlini “təkə eli, xalqı” kimi mənalandırır və qeyd edir ki, İrandakı qızılbaş tayfalarından biri təkəلیلər adlanır.”² E.Murzayev Mərkəzi Asiyada – Tarım hövzəsindəki Təklə-Məkan coğrafi adı ilə bağlı tədqiqat aparmış və qeyd etmişdir ki, E.Tenişev Təklə-Məkan coğrafi adının etimologiyasını “unudulmuş, başlı-başına buraxılmış yer” kimi izah etmişdir. Bu izahatdan başqa, Orta Asiya ərazisindəki *təkə// təklə* köklü toponimləri zootoponim kimi izah edənlər də olmuşdur. Belə ki, Q.Konkaşpayev “Qazaxıstanın coğrafi adlar lüğəti”ndə Təkəli toponimini “keçilərin sulandığı, su içdiyi yer” kimi izah edir. R.A.Aqeyeva Qazaxıstan ərazisindəki *Təkəli* hidronimini qazax dilində “keçilər yeri” kimi mənalandırır. Müəllif yazır ki, Cünqar və Alatay rayonunda çoxlu miqdarda vəhşi dağ keçisi vardır ki, onlar əsasən, çətin keçilən hündür dağlıq ərazidə yaşayırlar. Min Təkə oronimini izah edən E.Murzayev “min” sözünün çoxluq, “təkə” sözünün vəhşi dağ keçisi mənasını ifadə etdiyini yazır. Alma-Ata vilayətinin Nəringöl rayonundan axan Tekes dağ çayının adını T.Omirzakov A.A.Abdraxmanova əsaslanaraq “saysız-hesabsız, çoxlu dağ keçisi” kimi izah etmişdir³. *Təklə//təhlə//təkə*

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, “Maarif”, 1998, s.314.

² Атаниязов С.А. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, «Ылым», 1988, с.112.

³ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. «Мысль», М., 1974, с. 176; Конкашпаев Г.К. Словарь Кавказских географических названий. А., 1963, с.112; Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М., «Наука», 1985, с. 21; Мурзаев Э.М. Географическая семантика некоторых тюркских топонимов. Ономастика Поволжья. У., 1969, с. 103-104; Омырзаков Т. Происхождение топоформанта –ac//аш//с в гидронимах Семиречья. Проблемы этимологии тюркских языков. А., 1990, с. 214-217.

sözünün iştirakı ilə yaranan onomastik vahidlərin çox geniş bir arealda yayılması bu adın etnonim mənşəli olmasını göstərir. XIX əsrdə Qafqazda 11 *Təklə* kəndi olmuşdur.¹ Qərbi Azərbaycanda Dərələyəzdəki Təhlə düşən yurd oronimindən başqa Təkəköy kəndi (Qırxbulaq), Təkəli kəndi və Təkəli dağı (Novobayazid), əvvəllər Borçalı qəzasına aid olan, hal-hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində olan Təhlə kəndi, Şimali Azərbaycanda Təhlə (Bərdə), Təklə (Ağsu, Cəlilabad, Goranboy, Kürdəmir, Qobustan, Masallı), Təklə Mirzəbaba (Qobustan) kəndləri, Təklə dərəsi (Masallı), Təklə dağı, Təklə təpəsi, Təklə diki, Təklə dərəsi (Cəlilabad) oronimləri, Gürcüstanda Ağ Təhlə və Qara Təhlə kəndləri (Qarayazı), Təkəli kəndi (Marneuli), Türkiyədə Tekke, Tekkeköy, Teke, Teke dağı, Cənubi Azərbaycanda Təkəli, Təkə oyxonimləri, Qazaxıstanda Tekebay, Tekebaybulak, Tekebaylağan, Kara-Teke toponimləri, Başqırdıstanda Təkə Huyğan çayı² və başqa onomastik vahidlər *təhlə//təklə//təkə* etnonimini əks etdirir.

2. Antroponimlərdən törənən oronimlər (*Hacı Eyvaz dağı (Gomur)*, *Şah Mirzə dağı (Gomur)*, *Əli dərəsi (Ağkənd)*); 3. Hidronimlərdən törənən oronimlər (*Çay qovuşan dərə (Gülüdüzü)*, *Göl yurd (Heşin)*, *Çayyuxarı biçənək (Axta)*); 4. Oronimlərdən törənən oronimlər (*Ağ yarğan dağı, Pələng dərəsi dağı, Göy kab çınqılı*); 5. Zoonimlərdən törənən oronimlər (*Qurdlu güney (Axta)*, *Siçanlı yurd (Ardaraz)*, *Kəklikli dərə (Heşin)*, *İlanlı dağ (Hors)*, *Tülkü dərəsi (Axta)*, *Keçi qayası (Çaykənd)*); 6. Fitonimlərdən törənən oronimlər (*Gərməşovluq (Ağkənd)*, *Armudluq (Ağkənd)*, *Givişlik (Ağkənd)*, *Zirinlik (Ardaraz)*, *Əriklik (Arınc)*, *Zəylik (Çaykənd)*, *Yoncalıq (Çivə)*); 7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər (*Eyvaz düşən yer (Amağü)*, *Rusölən güney (Axta)*, *Qız uçan qaya (Ertiş)*, *Talib yatan dərə (Ələyöz)*, *Xanpərinin ilan vuran dərə (Ələyöz)*, *Eyvaz düşən dərə (Ələyöz)*); 8. Oyxonimlərdən törənən oronimlər (*Çivə dərəsi, Əynəzir yolu, Qozulca dağı, Heşin yalı, Zəngəzur dərəsi (Ələyöz)*, *Cul meşəsi (Gabut)*, *Axta dərəsi (Gabut)*, *Cul meşəsi (Gomur)*); 9. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər (*Papaqlı daş (Ağkənd)*, *Haça kövşən (Ağkənd)*, *Daşlı güney (Axta)*, *Beşik qaya (Amağü)*, *Tələ meşə (Ayısəsi)*, *Şiş qaya (Ayısəsi)*).

¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с. 241.

² Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanında Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "Oğuz eli", 1998, s.385; Azərbaycan respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 2001, s.261; Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.159; Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана. Москва, 1971, с.206; Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm", 2005, s.272; Усманова М. Имя отчей земли. Уфа, «Китан», 1994, с.217.

“Dərələyəz mahalının oronimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri” II bölmədə verilmişdir: -lı(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Soğanlı yaylağı, Çıraqlı dərəsi, Kəngərli yeri, Xıdırlı dərəsi, Paşalı yalı, Kəhrizli yurdu, Böcəkli yurd, Kəklikli dərə, Siçanlı dağ, İlanlı dağ, Ayılı dərə*. -lar(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Xalaclar yurdu, Qazaxlar yurdu, Ağalar dərəsi, Arxlar övrüşü, Kalafalar, Yarğanlar, Talalar (övrüş) və s.* -an(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Təhlə düşən yurd, Dəvəuçan yer, Təkənduran qaya, Qız ölən yaylaq, Zəncir itən, Usubölən, Palantökülən, Kərimqaçan, At ölən və s.* -dın(4)//-tın(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Hosdun yurdu, Hosdun çınqılı*. -ca(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Əyricə dağı, Əyricə yaylağı, Qozulca dağı*. -lıq(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Almalıq, Gərməşovluq, Givişlik, Zirinlik, Zəylik, Yoncalıq, Tubulğalıq, Çəvlik, Qanqallıq, Şamlıq, Kolluq dərə və s.* -sız(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan oronimlər: *Susuz yurd (Gabus), Susuz yurd (Horbadığ)*.

Oronimlərin sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Qazax dərə, Qısır dağ, Oğuz üzü kaha və s.*; II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Qazaxlar yurdu, Xalaclar yurdu, Kəngərli yeri, Əyricə yaylağı və s.*; III növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan oronimlər: *Versin çınqılı, Qurbanın dərəsi, Həsənin qayası, Xursudun çalası*; feli sifət modelində formalaşan oronimlər: *Təkənduran (dağ), Təhlə düşən (yurd) və s.*

Dissertasiyanın III fəslı “**Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının hidronimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri**” adlanır. Dərələyəz mahalı ərazisindəki hidronimlər də oykonimlər və oronimlər kimi müxtəlif, rəngarəng və zəngindir, onların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnsanların yaşaması üçün su əsas şərt olduğu üçün onunla bağlı olan adların əmələ gəlmə tarixi də çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu da öz növbəsində xalqın tarixini öyrənmək işində müstəsna rol oynayır. Məhz buna görə də dilimizin lüğət tərkibindəki bu söz qatlarını hərtərəfli tədqiq etmək, onomastik vahidlər, o cümlədən hidronimlər üçün tükənməz bir xəzinə olan ayrı-ayrı bölgələrdə, o cümlədən Dərələyəzdə bunun nə şəkildə əks olunduğunu öyrənmək çox əhəmiyyətlidir. Dərələyəz mahalının hidronimlərini, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Etnonimlərdən törənən hidronimlər (*Arpa çayı, Axta çayı (Axta), Ərəb bulağı (Amağ, Ələyəz), Abışlar bulağı (Canı), Kəngərli bulağı (Köçbək), Xalaclar bulağı (Qovuşuq), Qılıçlı bulağı (Məmərza), Qısır bulağı (Terp)*).

Herher çayı Arpaçayın bir qoludur, *qarqar (herher)* etnonimindən törənmişdir. Qarqar etnoniminin adı çox müxtəlif fonetik variantlarda – Herher, Gerger, Xerxer, Qerqer, Qarqar – işlənmiş və tarixi sənədlərdə öz əksini tapmışdır: Ptolomey Qarqar məntəqəsinin, Strabon Şimali Qafqazda yaşayan qarqar tayfasının, Favst Buzand (V əsr) Her mahalının, Aqafanqel (V əsr) Her mahalının, Moisey Xorenski (V əsr) Qarqar knyazlığının və Qarqar düzənliyinin, Asogik (XI əsr) Qarqar düzənliyinin, Böyük Vardan (XIII əsr) Qarqar vilayətinin və qarqar tayfalarının, Musa Kalankatlı qarqar tayfalarının, Kirakos Qandzaketsi Karkar toponiminin, İbn Xordadbeh (IX əsr) Karkar toponiminin, İdrisi (XII əsr) Dərbənd yaxınlığında Karkar şəhərinin, Yaqut Həməvi Karkar toponiminin, Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Mərənd ərazisindəki Karkar ticarət şəhərinin, “Dərbəndnamə”də (XVII əsr) VI-VII əsr hadisələri ilə əlaqədar Karkar toponiminin adı qeyd olunur¹. Göründüyü kimi, ilkin mənbələrdə bu ad “her (qer)” formasında, sonrakı mənbələrdə isə qoşa, təkrar formada verilmişdir ki, bu da mənşə etibarilə çox qədim olan cəmlilik bildirmə üsuludur. Dərələyəz ərazisindəki Salsal, Herher, Qarabağdakı Xalxal, Tərtər toponimləri məhz bu üsulla formalaşmışdır. “Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim türk tarixi ilə bağlı bilgilərə qədim Asur və Urartu mixi yazılarında da tez-tez rast gəlirik. Öncə xatırladaq ki, e.ə. 1200-cü ilə aid Asur yazılarında adı çəkilən türksöylü Xarxar // Qarqar ölkəsinə həm də indiki Qərbi Azərbaycan ərazisi daxil idi. Təsadüfi deyil ki, Xarxar // Qarqar // Gərgər // Herher variantlarında günümüzdə qədər gəlib çıxan bu etnonimin izləri bu gün bütöv Azərbaycan, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış yüzlərlə toponimdə yaşamaqdadır. Təkcə elə İrəvan xanlığı tərkibinə daxil olan 15 mahaldan 2-si (Qarnibasar və Qarbibasar) bu etnosun adını daşımışdır”. Qarqarlar miladdan qabaq IV-II yüzilliklərdə Qafqaz dağlarının ətəklərində, sonrakı dövrlərdə isə həm də Qarabağ düzənliklərində məskunlaşmışlar². “Strabonun Qoqar (ena), qədim erməni mənbələrinin isə Quqar(k) şəklində verdiyi Göyər mahalı da Azərbaycan tayfalarından olan göyərlərin adı ilə bağlıdır. Erməni tarixçisi Favstos Buzand masaget (maskut) hökmdarı Senesanın başçılığı ilə Ermənistanı hücum edən Alban tayfaları sırasında hunlarla quqarların adını yanaşı çəkir. Göründüyü kimi, həm Quqar (Qoqar) toponimi, həm də quqar etnonimi göy sözünün qədim formasını əks etdirir”. K.V.Trever I əsrdə Albaniyada Qarqar düzü adlı yerin mövcud

¹ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986, с. 8-14.

² Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, “Ağrıdağ”, 2006, s.10; İsmayılov M. Sənin ulu baban. Bakı, 1995, s.161.

olduğunu göstərmişdir. S.T.Yeremyan isə həmin düzün Mil düzü olması fikrini irəli sürmüşdü. Lakin sonradan qarqarların məskunlaşdığı ərazilər genişlənmişdir. Çünki Qarqar etnonimi və onun fonetik variantları olan Karkar, Xarxar, Xalxal, Xerxer, Herher, Qerqer, Gərgər etnonimlərinin arealı çox böyükdür. “XIX əsrdə Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Gərgər, Şuşa qəzasında Gərgər, Borçalı qəzasında mənbəyini Boz Abdal dağından götürən Gərgərçay, Dağlıq Qarabağda Maçkalaşen kəndi yaxınlığında Herher kənd xarabalığı, Dağlıq Qarabağda Qarqardağ silsiləsi və b. toponimlərlə mənşəcə eynidir. XVIII əsrin ortalarına aid ermənicə mənbədə Türkiyənin şərqində Karkar adlı kənd qeyd olunmuşdur”. Qərbi Azərbaycanın Stepanavan, Əzizbəyov rayonlarında kənd adları, Arpaçayın qollarından birinin adı Gərgər olmuşdur. Qarqarların qədim Alban tayfalarından birinin adı olduğunu qeyd edən N.Məmmədov yazır ki: “Qarqar sıra dağları, Qarqar düzü, Qarqar çayı hələ bizim eradan əvvəl Azərbaycanda məskən salan türkdilli Qarqar tayfasının adını bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır”¹. “Azərbaycan və Türkmənistanda bir neçə Qarqar çay mövcuddur. M.Xorenasi (V əsr) Mil düzünün bir hissəsini Qarqar çölü kimi vermişdir. Qazaxıstanda Karkalı dağı, Azərbaycanda isə Qarqar dağ vardır...”². Qarqar etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin arealına, eləcə də bir sıra tarixi faktlara əsaslanaraq demək olar ki, qarqar tayfaları türkmənşəli olmuşlar və Dərələyəzdəki Herher hidronimi və oykonimi bu etnonimin fonetik dəyişikliyə uğramış formalarıdır.

2. Antroponimlərdən törənən hidronimlər (*Yavər bulağı (Ağkənd), Seyid Məmiş bulağı (Ağkənd), Kəlbəqədim bulağı (Ağkənd), İsmayıl gölü (Ağkənd), Nağı gölü (Ağkənd)*); 3. Oronimlərdən törənən hidronimlər (*Dərə çay (Amağu), Qaya altı bulaq (Ələyəz), Kaha bulaq (Gülüdüzü)*); 4. Oykonimlərdən törənən hidronimlər (*Ağdərə çayı (Ağkənd), Ardaraz gölü (Axta), Çivə çayı (Çivə), Heşin suyu (Çivə), Ərgəz çayı (Ərgəz), Gəndərə çayı (Gəndərə), Gülüdüz çayı (Gülüdüzü, Qovuşuq)*); 5. Zoonimlərdən törənən hidronimlər (*Buzov bulağı (Amağu), Kəklik bulağı (Gülüdüzü, Heşin), Quş bulağı (Hors), Quzu gölü (Hors), Ayı bulağı (İstisu, Köçbək), At bulağı (Kotanlı), Ördək gölü (Gədikvəng), Pələngə bulağı (Zeytə)*.); 6. Fitonimlərdən törənən hidronimlər (*Almalığın bulağı (Hors), Qırmızı pəncərliyin arxı (Qovuşuq), Qıjılı bulağın arxı (Qovuşuq), Qanqallının bulağı (Zeytə)*);

¹ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, s.315-316; Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.111,137-138.

² Ağasıoğlu F. Azər xalqı (seçmə yazılar). Bakı, “Ağrıdağ”, 2000, s.140-144.

7. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən hidronimlər (*Dana boğulan (Ayısəsi), Ayiölan çayı (Ələyəz), Dayça boynu sınan bulaq (Gabut), Arğalı içən bulaq (Heşin), At ölan bulaq (Köçbək)*); 8. Əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən törənən hidronimlər (*Qaragöllər (Ağkənd), Korbulaq (Amağu), Gurbulaq (Ayısəsi), Şirinbulaq (İstisu)*); 9. Apelyativ leksik vahidlərdən törənən hidronimlər (*Karvansara çayı (Ağkənd), Qəbiristanlıq bulağı (Ağkənd), Pir bulağı (Amağu), Qızlar gölü (Ələyəz)*).

III fəslin II hissəsində hidronimlərin morfoloji xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və aşağıdakı şəkilçilərin hidronimlərin formalaşmasında iştirak etməsi müəyyən edilmişdir: -lı(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: Kəngərli bulağı (Köçbək), Qabaxlı çayı, Kotanlıçay və s. -çı(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: Qorçu dərəsinin çayı və s. -lar(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: Abışlar bulağı (Canı), Xalaclar bulağı (Qovuşuq) və s. -an(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: Kərimqaçan bulaq, İsmayıl boğulan göl və s. -dın(4)//-tın(4) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: Hosdun bulağı. -ca(2) şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan hidronimlər: Qozulca çayı.

Hidronimlərin sintaktik xüsusiyyətlərinə gəlinə, III fəslin III hissəsində ismi və feli birləşmə modelində formalaşan hidronimlər müəyyən edilmişdir: I növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan hidronimlər: Kəklikli bulaq, Qarağaclıq bulaq, Söyüdlü bulaq və s.; II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan hidronimlər: Soğanlı gölü, Nərgiz bulağı, Alma bulağı və s.; III növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan hidronimlər: Qıjılı bulağın arxı, Qazının bulağı, Tələlərin bulağı və s.; feli sifət birləşməsi modelində formalaşan hidronimlər: Fatmabatan (göl), Mirmehdi ölan (bulaq) və s.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən əldə edilən nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının oykonim, oronim və hidronimlərinin hamısı türk mənşəli olmuş, yalnız ermənilərin 1828-ci ildən başlayaraq bu yerlərə köçürülməsindən sonra yaşayış məntəqələrinin adlarının bir qismi süni surətdə dəyişdirilmişdir (Məs: *Goytur – Getap; Keşişkənd–Mikoyan; Həsənkənd – Şatin; Paşalı – Əzizbəyov; Sultanbəy – Bartsruni; Ayısəsi – Qızılgül; Əyənzur – Axavnadzor; Arpa – Areni; Əyər – Aqarakadzor; Başkənd – Varnaşen; Yengicə - Qandzak; Qurdqulax – Boloraberd; Ortakənd – Qladzor; Erdapin – Yeğegis; Almalı – Xndzorut; Cul – Artavan; Soyulan– Əzizbəyov; Mikoyan (Keşişkənd)– Yeğeqnadzor; Terp – Saravan; Ağkənd – Ağnadzor; Horadiz – Oradis; Gabut – Kapuyt; Daylaxlı –*

Arin; Qovuşuq – Yermon; Qızılgül – Areta; Əzizbəyov (Soylan) rayonu – Vayk rayonu; Ələyaz – Yeğegis; Zeytə - Zedsa; Köçbəy – Hedzor; Gomur – Komk; Gülüstan – Nor Aznaberd; Gülüdüz – Vardahovit; Çaykənd – Getik və s.).

2. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında tarixin ən qədim dövrlərindən *as//kas, sak, hors, şirak, qarqar, qayı, kəngər, qaşqay, gencək, muğ, quşçu, oğuz, ivə/yivə, cığatay, çul, küyərçi, sal, aban, xələc* və s. türk tayfaları yaşamış və öz adlarını bir sıra etnotoponimlərdə (*Ələyaz, Ərgəz, Hors, Hosdun, Zirək, Herher, Qaşqa, Gənzək, Quşçu, Cığatay, Cul, Göyərçin, Sallı* və s.) əbədləşdirmişlər.

3. Dərələyəz mahalının köklü sakinləri olan türk tayfaları öz izlərini yalnız yaşayış məntəqələrinin adlarında – oykonimlərdə deyil, həmçinin oronim (*Xalaclar yurdu, Oğuz üzü kaha, Qazax dərə, Kəngərli yeri, Təhlə düşən yurd, Əyricə yaylağı, Vers dağı*) və hidronimlərdə (*Arpa çayı, Zirək çayı, Sallı çayı, Qabaxlı çayı, Axta çayı, Qısır bulağı, Kəngərli bulağı, Xalaclar bulağı*) də yaşatmışlar.

4. Dərələyəz mahalının toponimləri (oykonim, oronim və hidronimləri) etnonimlərlə yanaşı, antroponimlərdən (*Həsənkənd, Əli dərəsi, Cahangirin bulağı*), oronimlərdən (*Dərəkənd, Gendərə*), hidronimlərdən (*Çaykənd, İstisu, Şirinbulaq arxacı*), zoonimlərdən (*Kəlyatağı, Kəklilik dərə, At bulağı, Ördək gölü*), fitonimlərdən (*Almalı, Qırmızı pencərlik dərəsi, Soğanlı çayı*), müəyyən hadisələrlə əlaqədar sözlərdən (*Bülbülölən, Qurbankəsilən dərə, Mistapılan bulaq*), abidə adlarından (*Güneyvəng, Şadivəng, Vəngin bulağı*), apelyativ leksik vahidlərdən (*Qalakənd, Baxçacıq, Dəyirman daşı yurdu, Təndir göl*), əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərdən (*Şiş qaya, Qaynar bulaq, Şır-şır bulaq, Qara göl*) törənmişlər.

5. Dərələyəz mahalının toponimlərinin tədqiqi dil tarixi və dialektoloji tədqiqatlar üçün də zəngin mənbədir. Müasir dilimiz üçün işləkliyinə görə passiv fonda keçən, yəni arxaizm və dialekt söz sayılan leksemlər Dərələyəzin toponimlərində mühafizə edilib saxlanılmışdır. Dərələyəz toponimlərinin tərkibində mühafizə olunan bu arxaik elementlər dilimizin qədimliyini əyani olaraq sübut edir. Dərələyəz mahalındakı *Qozulca, Tərətüm, Köçbək, Vartanı, Gindivaz, Gomur, Maratuz, Qoytul, Gabut, İrind, Kələkulux* və s. oykonimlərin tərkibində hal-hazırda dilimiz üçün arxaikləşmiş hesab olunan leksik vahidlər vardır.

6. Dərələyəz mahalının morfoloji yolla yaranan toponimlərinin tərkibində müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər mövcuddur: **-lar,-lər:** *Novlar, Hüseyñqulular, Bulaqlar;* **-lı,-li,-lu,-lü:** *Ceyranlı, İlanlı, Almalı, Kotanlı, Çırxanlı;* **-çı,-çi,-çu,-**

çü: Çanaxçı; **-luq,-lik,-luq,-lük:** Kalafalıq, Gərməşovluq, Zirinclik; **-cıq:** Baxcacıq; **-ca:** Qozulca; **-stan:** Gülüstan.

7. Dərələyəz mahalının sintaktik yolla yaranan toponimləri də rəngarəngdir: a) I növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər: *Qazax dərə, Kaha bulaq, Dərə çay, Güney bulaq və s.*; b) II növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər: *Kəlyatağı, Əyricə yaylağı, Əlidərəsi çayı, Topdaş gölü və s.*; c) III növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimlər: *Uçuğun çınqıllığı, Demlərin kahası, Nərgizin qayası, Göllərin biçənəyi, İstisuyun yarğanı, Vəngin bulağı və s.*; ç) feli birləşmə modelində olan toponimlər: *QurbankəsİLən, Bülbülölən, Qəndbölən, Kərpic kəsİLən (bulaq), Daşagirən (göllər) və s.*

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Dərələyəz mahalının Quşçu, Gənzək, Cığatay, Cul, Çivə, Arpa, Ayısəsi // Qayısəsi etnotoponimləri. “Onomastika”. Elmi – onomastik jurnal. N-2-3, Bakı, ADPU nəşri, 2007, s. 58-70.

2. Etnonimlər əsasında yaranan oykonimlər. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, N- 4(58), BDU nəşri, Bakı, 2007, s.19-21.

3. Dərələyəz toponimlərində yaşayan qədim etnonimlər (Qaşqa, Herher, Qılıçlı, Sallı, Qanlı, Arınc, Şorca, Daylaxlı, Canı, Qaralar). “Tarix və onun problemləri”. Nəzəri, elmi-metodik jurnal, N- 3. BDU, Bakı, 2007, s. 348-354.

4. Dərələyəz toponimlərinin tədqiqi tarixindən. “Onomastika”. Elmi-onomastik jurnal, N-1-2, Bakı, ADPU nəşri, 2008, s.140-146.

5. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində ən qədim etnosların izləri. “Elmi xəbərlər”, N- 6, ADU nəşri, Bakı, “Mütərcim”, 2007, s. 132-136.

6. Dərələyəzdə olan Hors, Hosdun, Hortun, Horbadıq, Göyərçin, Axta, Çanaxçı, Kotanlı, Dəmirçilər etnotoponimləri. “Elmi axtarışlar” (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), XXXIII, N- 3, Bakı, “Səda”, 2007, s.30-39.

7. Arxaikləşmiş sözlər əsasında yaranan oykonimlər. “Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri)”XXXIV, N- 4, Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 31-37.

8. Dərələyəz mahalının Gənzək, Ayısəsi//Qayısəsi, Cul, Cığatay, Quşçu, Arpa, Çivə, Hors toponimləri. Aspirant və gənc tədqiqatçıların XII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2008, s.244-246.

9. Relyef quruluşuna görə yaranan oykonimlər. “Filologiya məsələləri”, N-8, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2007, s. 60-65.

10. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində etno oronimlər. “Elmi axtarışlar” (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), N-1. Bakı, “Nurlan”, 2008, s. 44-49.

11. Dərələyəz mahalı ərazisində hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər, müəyyən hadisə ilə əlaqədar və ümumi leksik vahidlər əsasında yaranan oykonimlər. “Elmi axtarışlar” (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), N-2. Bakı, “Nurlan”, 2008, s.111-118.

12. Etnonimlər əsasında yaranan oronimlər. “Filologiya məsələləri”, N-2, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2008, s.53-59.

13. Dərələyəz mahalı ərazisində antroponimlər əsasında yaranan oykonimlər. Filologiya məsələləri, N-4, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2008, s.10-14.

14. Batı Azərbaycan’ın Dereleyez eyaletinin hidronimləri. “Kültür evreni”, Ankara, 2009, N-2, s. 426-432.

15. Dərələyəz mahalının antropoonimlərinin yaranmasında iştirak edən topoformantlar. Elmi axtarışlar, IV, AMEA-nın Folklor İnstitutu, Bakı, 2009, s. 229-233.

16. Oronimlərin formalaşmasında apelyativ leksik vahidlərin rolu. Filologiya məsələləri, N-6, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2010, s.41-46.

17. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları. II. Bakı, 2011, s.139-140.

18. Лексико-семантические особенности топонимов Дерелеязского округа Западного Азербайджана. Материалы международной научно-практической конференции «Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы». Алматы, 2011, с.246-249.

19. Лексико-семантические особенности оронимов Дерелеязского округа Западного Азербайджана. «Вестник», серия «Филологические науки», №1(35), Типография Казахского национального педагогического университета имени Абая. Алматы, 2011, с.44-46.

THE LINGUISTIC FEATURES OF DARALAYAZ TOPONYMS

SUMMARY

The object of the research work consists of the toponyms in the area of Daralayaz region of West Azerbaijan. For the first time the toponym of Daralayaz region of West Azerbaijan have been grouped from lexico-semantic aspect and has been drawn their morphological and syntactic features into the research work in the dissertation.

Besides the toponyms derived from the archaic words, transition of oykononyms to oronyms and hydronyms, oronyms and hydronyms to oykononyms, spreading areals of toponyms formed on the basis of etnonyms have been investigated in this dissertation. The aim of research work is to analyse the linguistic features of oykononyms, oronyms, and hydronyms of Daralayaz region.

This dissertation consists of introduction, 3 chapters, conclusion, and the list of used literature.

The first chapter deals with etnonyms, antroponyms, hydronyms, oronyms, zoonyms, fitonyms, the words reflected certain events, appellative lexical units, the oykononyms derived from ktematonyms.

The second chapter deals with etnonyms, antroponyms, hydronyms, oronyms, zoonyms, fitonyms, the words reflected certain events, and oronyms derived from apelyativ lexical units and the third chapter is about etnonyms, antroponyms, hydronyms, oronyms, zoonyms, fitonyms, oykononyms, the words reflected certain events, the words denoting quality and quantity, hydronyms derived from appellative lexical units.

The linguistic features of toponyms of Daralayaz region of West Azerbaijan is generalized in 7 items and compared in the conclusion of dissertation.

Since during the research work creation and formation, spreading areals, at the same time its grammatical structure, lexica-semantic features, etymology was investigated historical-comparison, contrasting, descriptive and areal, confrontation and etymological methods were used.

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМОВ
ДЕРЕЛЯЯЗА**

РЕЗЮМЕ

Объектом исследования диссертации является топонимы Дереляязского округа Западного Азербайджана.

Впервые топонимы Дереляязского округа были сгруппированы по лексико-семантическим аспектам, а также были исследованы их морфологические и синтаксические особенности.

Помимо этого впервые были исследованы топонимы, произошедшие из архаичных слов, переходы ойконимов к оронимам и гидронимам, оронимов и гидронимов к ойконимам, а также ареалы топонимов, сформировавшиеся на основе этнонимов.

Цель работы исследования состоит в том, чтобы анализировать лингвистические особенности ойконимов, оронимов, и гидронимов Дереляязского округа.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В первой главе диссертации исследованы ойконимы Дереляязского округа, сформировавшиеся на основе этнонимов, антропонимов, гидронимов, оронимов, зоонимов, фитонимов и др. Также исследованы морфологические и синтаксические особенности топонимов Дереляязского округа. Во второй главе работы исследованы оронимы Дереляязского округа, сформировавшиеся на основе этнонимов, антропонимов, гидронимов, оронимов, зоонимов, фитонимов и др.

В третьей главе исследованы гидронимы Дереляязского округа, сформировавшиеся на основе этнонимов, антропонимов, гидронимов, оронимов, зоонимов, фитонимов и др.

Лингвистические особенности топонимов Дереляязского округа Западного Азербайджана обобщены в 7 пунктах в заключительной части диссертации.

В исследовательской работе были использованы историко-сравнительные, изобразительные и ареальные методы, сопоставительные и этимологические способы анализа.

На правах рукописи

СЕВИНДЖ САРХАД кызы САДЫХОВА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ТОПОНИМОВ ДЕРЕЛЯЯЗА**

10.02.01 –Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку - 2011